

Хмель О. Д.

Асистент

Кафедри Основ архітектури та архітектурного проектування КНУБА,

khmel.od@knuba.edu.ua

orcid.org/0009-0008-6750-9916

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОМІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО ЦЕНТРУ КИЄВА НА ПРИКЛАДІ ЗАБУДОВИ ВУЛ. ХРЕЩАТИК

© Хмель О. Д., 2026

<https://doi.org/10.32347/2519-8661.2026.35-36.274-282/>

Анотація. Київ- одне з найвідоміших і найдавніших міст Європи, подібно Риму та Афінам з їх громадськими центрами- Форумами та Акрополем. Він має археологічні свідчення початку свого заселення приблизно за 6000 років тому. Але він молоде місто, бо утворився поєднанням 12 гір, давні поселення яких у другій половині XIX сторіччя з'єдналися в єдине урбаністичне ціле. Тоді ж у Хрещатій долині сформувався громадсько- торговельний і культурно- адміністративний центр, названий Хрещатиком, який об'єднав усі доти розрізнені частини міста, та набув функції згаданих Форумів та Акрополя. У статті розглядаються проблеми формування загальноміського громадського центру міста Києва, його соціально-містобудівної функції на різних етапах розвитку, в тому числі сучасного, на прикладі вул. Хрещатик з прилеглими територіями.

Ключові слова. Загальноміській громадський центр міста, соціально-політична громадська функція центру міста, об'єднуюча роль громадського центру, вул. Хрещатик.

Вступ. Формування загальноміського політико-адміністративного та громадсько-соціального центру, як невід'ємної частини функціонально-планувальної організації території Києва, створювалось з виникненням на його території міських поселень. Місце розташування цих, вкрай важливих, містобудівних осередків, у тому числі центральної площі для громадських зібрань, адміністративних будівель та торговельних приміщень, релігійних споруд та резиденцій правлячих осіб, тощо протягом тисячорічної історії міста неодноразово мінялось відповідно до процесів розвитку його планувальної структури та розмірів міської території. Такі явища характерні для всіх без виключення відомих світових урбаністичних культур, у тому числі античних Греції та Риму, Шумеру, Єгипту, Ірану, стародавніх держав Америки, тощо.

Мета статті. Загальний аналіз змінюваної протягом тривалого історичного періоду існування Києва, його функціонально-планувальної структури та територіальної організації, розгляду та аналізу виникнення та розвитку його загальноміських центрів та можливих перспектив цього розвитку.

Аналіз публікацій. Тема розвитку загальноміських громадських центрів, на різних етапах існування Києва знайшла своє відображення в тому числі в монографіях В.Чепеліка «Славетний форум столиці України», В.Єжова «Півстоліття очима архітектора», «Основних положеннях генерального плану м. Києва на період до 2020 року» (діючого), матеріалах «Проекту забудови Хрещатика» 1949 року авторства А.Власова, А.Добровольського, В.Єлізарова, А.Заварова, А.Малиновського, Б.Приймака та інших проектних пропозиціях більш пізнього періоду.

Виклад основного матеріалу. Практика містобудівного розвитку свідчить, що організація центроформуючих функцій пов'язана з процесами розвитку планувальних каркасів міста. Формування планувального каркасу стає структурною основою системи загальноміського центру. В опорному планувальному каркасі міста у вузлах і вздовж планувальних вісей формується система центрів загальноміського, регіонального та міського рівнів. Співіснування двох (внутрішньої міської і зовнішньої регіональної) мереж планувального каркасу обумовлює диференціацію у побудові системи центрів. Структурно-планувальна система громадських центрів столичного міста є місцем зосередження установ державних, міжнародних, регіональних рівнів управління, підприємств і закладів обслуговування, господарської діяльності. Система формується в межах сучасної центральної планувальної зони і охоплює історичну частину міста Києва. Історичну частину складає сукупність окремих стародавніх міст- поселень, які за особливостями просторового розвитку в минулому, сформували її поліцентричну структуру. Прадавнє розміщення центру міста пов'язане з розбудовою району Старокиївської гори. Ця місцевість включає в себе територію міста ймовірно часів князів Кия, Володимира, Ярослава та Ізяслава (V -XII сторіччя), стосовно більш ранніх часів (достовірні дані відсутні). Існують тільки гіпотези, на яких, в рамках даної статті зупинитись не будемо. І орієнтовно обмежена «трикутником» на заході - Софійською площею, на півночі - Андріївською церквою, на сході - Михайлівською площею. Первісно тут склалися великі князівські осади і утворились видатні духовні осередки X – XII сторіччя. Протягом віків вони зазнавали занепаду та відродження. Після катастрофічного руйнування міста монголами у 1240 році Старокиївський осередок занепав і протягом, майже 400 років, був зруйнований і не використовувався. У XIV- XVII сторіччях громадський центр міста, був перенесений на Поділ, сформувався в районі Контрактової площі (ремісничо-торгівельний центр) та Замкової гори (цитадель, адміністративний центр). З кінця XVII сторіччя і до середини XIX, відбулось відродження загальноміського центру у Старокиївській частині з одночасним занепадом функції центру на Замковій горі (при її збереженні у Подільській частині). На протилежному, видовженому з півдня над Дніпром узвишші в XI- XIII склався Печерський осередок громадського центру, що мав первісно духовне та рекреаційне призначення (монастир Печерська Лавра, заміська князя резиденція Берестове). У XII- XIX сторіччях цей осередок здобув ще і адміністративно-мілітарну функцію. Коли у 30-х роках XIX сторіччя почалось будівництво Нової Печерської фортеці, почалась і розбудова нового губерньського центру на Печерську. Крім цього у цей же період, в XI-XVIII сторіччях північніше і південніше вищенаведених громадських центрів, вздовж вже сформованої у ті часи планувальної вісі правобережних схилів Дніпра, виникли сакральні центри (Кирилівський та Видубицький). Між забудовою Старокиївської гори і Печерська, з середини XIX сторіччя, у Хрещатій долині розпочалось формування нового громадсько-торговельного та культурно-адміністративного центру, що отримав назву Хрещатик. Він об'єднав усі доти розрізнені на той час частини міста. На початок XX сторіччя цей новий громадський центр набув вже цілком сформованого - респектабельного вигляду з трьома площами - Бесарабською, Думською (Незалежності) та Царською (Європейською), Хрещатицьким колектором, будівлями міської думи, дворянського зібрання, критого ринку, готелями, кінотеатрами, закладами торгівлі, доходними (житловими) будинками, електричним трамваєм тощо. В якості ремарки, перед тим як перейти до розгляду Хрещатика, варто зазначити наступне. У другій половині 1930-х років після перенесення столиці УРСР з Харкова до Києва стався такий собі містобудівний злочинний рецидив. Тодішня влада здійснила спробу створення нового загальноміського адміністративно-громадського центру Києва на ділянці між площами Софійською та Михайлівською. Перед рядом тодішніх відомих зодчих було поставлене завдання створення такого центру у складі площі для парадів, будівель партійних і радянських органів, гігантської статуї “вождя світового пролетаріату” і яке передбачало знесення найцінніших об'єктів культурної спадщини нашого народу XI-XVIII сторіччя - Михайлівського Золотоверхого собору, Софійського собору, Трьохсвятительської церкви. Для реалізації цього задуму було проведено ряд архітектурних конкурсів, визначено їх переможців (знайшлися і такі). А далі здійснено знесення (шляхом підриву)

Михайлівського Золотоверхого собору, Трьохсвятительської церкви та збудовано циклопічну будівлю, де зараз знаходиться МЗС України. На щастя, цей злочинний задум не був завершений і Софійський собор вцілів, а після 2-ї світової війни до нього вже не поверталися, а сконцентрувалися на відбудові вщент підірваного у вересні 1941 року Хрещатика. При цьому слід згадати та вшанувати світлу пам'ять відомого українського вченого, історика, археолога **Миколая Омеляновича Макаренка**, єдиного з членів державної наукової комісії, який не підписав акт на знесення Михайлівського Золотоверхого собору і заплатив за це своїм життям - у подальшому був репресований, засланий до Сибіру і там розстріляний у січні 1938 року.

Фото 1. Хрещатик, 1920-і роки.

Хрещатик початку ХХ сторіччя - до початку 2-ї світової війни. У цей час Хрещатик сформувався як торговий і культурний осередок. На Бессарабській площі - імпазантний критий ринок. Своєрідності головній магістралі міста додали два пасажі, великий і малий, два універмаги- старий біля вул. Лютеранської і новий на розі вул. Б. Хмельницького, значна кількість крамниць, ресторанів, кафе тощо. Культурну функцію репрезентували 5 кінотеатрів, звіринець, філармонія, консерваторія, міська бібліотека. Також існувало 3 великих готелі. Фінансовий світ репрезентували кілька банків. Адміністративні споруди були розташовані у кількох будівлях, в тому числі головній - Міській Думі (майдан Незалежності). Існувала значна кількість житлових (доходних) будинків, в тому числі найвища у той час київська споруда - «Будинок Гінзбурга» на 11 поверхів. Після 1934 року, відколи до Києва перевели столицю УРСР на Хрещатику почалась перманентна реконструкція, були збудовані Дім радіо, Будинок Оборони. Трамвайну лінію замінили на тролейбусну. Жорстко забудований з обох боків фронтом будинків, тогочасний Хрещатик являв собою принцип поширеної урбаністичної структури коридорного типу. Споруди різного призначення, капітальності і архітектури створювали «строкатість».

Фото 2. Руїни Хрещатика, 1944 рік.

Загибель старого Хрещатика. Після початку 2-ї світової війни, відходу радянських військ, 19.09.1941 місто було захоплене німецькими військами. Невдовзі, вдень 24 вересня закладеною завчасно вибухівкою Хрещатик разом з його мешканцями та окупантами був дистанційно підірваний радянськими військами. На відстані близько 1,5 кілометрів вздовж та стільки ж завширшки простяглася мертва зона- руїни будинків, звалища цегли, будівельних конструкцій. Загибло близько 300 німців, кількість загиблих у своїх домах та дворах киян - невідома. Головна магістраль міста припинила своє існування. Весь район від вул. Чикаленка (Пушкінської) до вул. Банкової являв собою суцільну руїну. Страхітлива тотальна пустеля простяглася від Печерську до Сінного базару і від Володимирської гірки до вул. Саксаганського.

Фото 3. Проект відбудови Хрещатика, 1949 рік, генплан.

Створення сучасного Хрещатика. Робота по відновленню зруйнованого центру Києва почалася ще до завершення 2-ї світової війни. У червні 1944 року було оголошено перший закритий конкурс на проект відбудови території району вул. Хрещатик. Протягом наступних 4-х років за участі провідних архітекторів країни, в тому числі О.Власова, Г.Гольца, В.Гельфрейха, Є.Левінсона, Я. Штейнберга, О.Тація, О.Сидоренка, В.Заболотного, Г.Граужиса, П.Альшина та інших було проведено декілька турів конкурсів, присуджені премії, але остаточного рішення по ним прийнято не було. У 1948 році вольовим рішенням тодішньої влади виконання остаточного проекту було доручено групі

О.Власова (на той час головного архітектора Києва), яка мала врахувати досягнення попередніх турів конкурсу і включала А.Добровольського, О.Малиновського, В.Єлізарова, Б.Приймака, О.Заварова. У 1949 році після призначення на посаду головного архітектора Києва А.Добровольського, який обіймав її до 1955 року, тобто весь період забудови основної частини Хрещатика, значно зросла його роль у цьому проекті. Новий Хрещатик став феноменом архітектури і містобудування 1950-х років, коли була вироблена композиційно- просторова концепція його вирішення, яка з'явилась не одночасно, а завдяки синтезу ідей багатьох визначних архітекторів. Протяжність магістралі - близько 1200 метрів, ширина - від 75 метрів, 130 метрів (в р-ні Б. Хмельницького), 108 метрів (біля великого пасажу) і до 460 метрів (Майдан Незалежності). Особливість композиції Хрещатика, як проспекту полягає в тому, що його непарний бік має ряд розкритих на Печерський схил просторів видних поміж будинками, що стоять на терасах, з яких кожна наступна видна від попередньої. Завдяки цьому утворюється багатоплановість композиції, підкреслюється її глибинність, виявляється багатство природного ландшафту.

Фото 4. Проект відбудови Хрещатика, 1949 рік, перспектива.

Це відгук радикальної ідеї О.Тация та М.Іванченка з їхнього конкурсного проекту. Гостроту урбаністичної композиції визначають також контрасти у засобах забудови магістралі. Парному боку з його переважно адміністративними будинками, розташованими суцільним фронтом, протистоїть непарний бік- житлові будинки, що мають форми не такого великого масштабу, поживвлені балконами, еркерами, лоджіями. Такому враженню сприяє наявність на цьому боці бульвару. Архітектурі центральної вулиці Києва притаманне поєднання монументальної урочистості і паркового ліризму. В її образах виявились риси українського національного характеру, який колись з такою ж силою звучав в українському бароко 18 сторіччя.

Фото 5. Проект відбудови Хрещатика, 1949 рік, фото з макету.

Але, починаючи з середини 1950-х років загальна та стилістична спрямованість архітектури тогочасної країни вольовим владним рішенням була різко змінена. З 1955 року після постанови уряду про «боротьбу з архітектурними надмірностями» напрямком розвитку архітектурної діяльності було спрямовано у бік індустріалізації, типізації, доцільності та економічності, отже і стилістики відмінної від традицій неокласицизму чи пошуків місцевої своєрідності в руслі так званого «соцреалізму». Тоді вищезазначений проект реалізації комплексної відбудови центру міста- району Хрещатика був фактично закритий. Те, що не встигли збудувати в цьому проекті було урізано. Підготовлений до монтажу шпиль на будинку навпроти вул.Б.Хмельницького зрізали на третину, майже те саме сталося з будівлею міськради, вінчання готелю на Майдані Незалежності довелося зняти зовсім, готель «Дніпро» став взірцем панельного неофункціоналізму. Не була збудована нова площа з театром на розі вул.Прорізної (зараз на цьому місці сквери), тощо. Зміни в архітектурній стилістиці Хрещатика відбувалися і в наступні десятиріччя, аж до початку 2000-х. Так на початку 1980-х на Європейській площі, як прояв новітнього неокласицизму з'явився нинішній Український дім. Тоді ж на Майдані Незалежності звели новий Дім Профспілок у всій величі неокласичної пілонади, еkleктично увінчаний середньовічним карнизом на арках і недолугою вежею. Далі на парному боці тоді ж з'явився новий готель «Хрещатик» у формах постмодернізму та житловий будинок на розі вул.Трьохсвятительської. На завершення ансамблю на горі за будівлею Філармонії поставили «арку дружби», що замкнула перспективу вулиці. На межі 1990 та 2000 років, на протилежному кінці вулиці, на Бессарабській площі з'явився новий торгово-офісний комплекс «Мандарин Плаза». В той же час відомими архітекторами ініціювались пропозиції впорядкування території Бессарабської площі, в тому числі вкрай складної проблеми транспортної розв'язки цього місця. Наприклад, проектна пропозиція Е.Більського. В той же час, після реалізації вольового владного рішення по спорудженню у цьому місці підземного торговельного комплексу «Метроград», така можливість фактично втрачена.

Фото 6. Проектна пропозиція реконструкції Бессарабської площі, 1980 рік, архітектор Е.Більський.

Окрема, доволі болюча тема - реконструкція (фактично забудова) обох боків Майдану Незалежності у 2000- 2003 роках групою архітекторів під керівництвом талановитого київського архітектора О.Комаровського. Знову ж таки, це відбувалось за вольовим владним рішенням, у нервозній обстановці і постійним тиском на авторів. Проектування, будівництво, археологічні дослідження велись одночасно. Акцент робився на підземний, багаторівневий, торгово - розважальний комплекс. При цьому транспортно - логістичний аспект цього, вкрай важливого містобудівного вузла, ґрунтовно не розроблявся і не вирішувався. Також у 2000 роках велись розробки проектів (не реалізованих, але і не забутих) по спорудженню нових висотних (130- 150 метрів заввишки) готелів на місці існуючих «Дніпро» та «Україна», підземного багаторівневого паркінгу від Європейської площі до Майдану Незалежності, реконструкції історичного кварталу між вул.Б.Хмельницького та бул.Т.Шевченка, тощо. В цьому контексті також варто згадати міжнародні конкурси 2018 року на будівництво на вул.Інститутській «Музею Революції Гідності» та благоустрій прилеглої до нього території (два окремі конкурси), проекти - переможці яких передбачали, в тому числі, закриття вул.Інститутської (однієї з найстаріших вулиць Києва, згадуваної в літописах як Іванівський Шлях), від Хрещатика до вул. Ольгінської, кардинальну зміну її рель'єфу, при тому, що ділянка має офіційний статус об'єкту культурної спадщини національного значення - пам'ятного місця, яке за законом зміні не підлягає.

Висновки. На завершення слід зазначити, що формування вулиці Хрещатик, як загальноміського громадсько-адміністративного та культурного центру Києва, було в основному завершене у період від 2-ї половини XIX сторіччя до 1-ї третини XX сторіччя, на стику існуючих на той час основних планувальних частин міста - Старокиївської, Печерської та певною мірою Подільської. При цьому, існуюче на той час місто, за функціональним призначенням, було регіональним центром у складі частини держави, столичної загальнодержавної функції не мало і було розташоване тільки на

правобережній Придніпровській території, а лівобережна її частина взагалі не мала міських функцій і навіть адміністративно належала до іншого регіону. Відповідно Хрещатик, як загальноміській центр, не був пов'язаний з лівобережжям в композиційному, планувальному, містобудівному, візуальному, логістичному і та інших відношеннях. Проте, починаючи з 2-ї половини ХХ сторіччя загальномістобудівна, містоутворююча роль Києва почала змінюватись. Місто «форсувало» Дніпро і почало повноцінно освоювати та розвиватись на лівобережних територіях, значно збільшилось за територією та населенням. Крім цього, спочатку обмежено, а з 1991 року у повній мірі, Київ набув столичну, загальнодержавну функцію, якої раніше протягом останніх близько 800 років не мав. Ці дві обставини не могли не вплинути на його планувально-композиційну структуру, в тому числі на параметри його основного громадсько-політичного, адміністративного та культурного центру. Відповідно Хрещатик, як завершений формуванням загальноміській центр поступово перестав відповідати за своїм розташуванням, структурою, логістикою, містобудівним вимогам столичного міста, розташованого на двох берегах великої річки - Дніпра. У цих нових обставинах, навіть за умов поліцентричності та збереження Хрещатика, як частини міського центру, новий загальноміський, громадсько-політичний столичний центр, вочевидь, мав би бути більший за розмірами та мати композиційний, логістичний, візуальний зв'язок з лівобережною частиною міста, і при цьому наближений до його центральної частини. Такі містобудівні тенденції почали поступово відображатись у напрямках творчих пошуків тодішньої архітектурно-містобудівної спільноти та закладатись у розробку містобудівної документації, у тому числі генеральних планів міста 2-ї половини ХХ сторіччя (1949, 1967, 1986 років). Враховуючи складний рельєф міста, його високий та стрімкий правий берег, віднайти ділянку, що відповідала б таким вимогам було доволі складно. Однією з найбільш цікавих ділянок, що відповідала зазначеним вимогам вважалась територія Старонаводницької балки. Вона мала більш похилий рельєф, більшу територію, візуально, композиційно, логістично пов'язана з лівобережжям, була переважно забудована малоцінними спорудами (окрім наявних тоді кількох цікавих споруд Нової Печерської фортеці, які могли бути успішно збережені і стали б родзинками майбутньої композиції), розташована недалеко від центру міста, в т.ч. Хрещатика, мала з ним добре транспортне сполучення. Такі планувальні рішення були концептуально закладені в існуючу на той час містобудівну документацію. Проте, не судилося. У 1970-х – 1980-х роках всупереч позиції міської влади знову було прийняте і реалізоване «вольове» рішення про забудову цієї ділянки «елітним» (на той час) житлом. В результаті – видається, що прекрасна можливість гармонійного розвитку загальноміського центру була фактично втрачена, іншого такого вдалого місця для такої функції мабуть більше немає. Отже, вищенаведене може свідчити про те, що містобудівні помилки (особисте враження) відразу бувають не дуже помітні, проявляються тільки з часом, але їх буває дуже важко, або фактично неможливо виправляти.

Бібліографія, інформаційні джерела.

1. Чепелик В.В. Славетний Форум столиці України. Видавничий дім «Амадей Град Лтд» Київ, 1997, 54с.
2. Єжов В.І. Півстоліття очима архітектора. НДПТІАМ, КНУБА, Київ, 2001. 304с.
3. Основні положення Генерального плану м.Києва на період до 2020 року. Київпроект 2002.
4. Матеріали Проекту забудови Хрещатика, 1949 р. О.Власов, А.Добровольський, В.Слізаров, А.Заваров, А.Малиновський, Б.Приймак.
5. Журнал «А.С.С.» ,1998 рік, Київ, стор. 43- 45.
6. Особисті спогади.

Bibliography.

1. Chepelik V.V. Glorious Forum of Ukraine capital. Kyiv 1997.
2. Yezhov V.I. Half- century by architector`s eyes. Kyiv 2001.
3. Main provisions of General Plane Kyiv on the period up to 2020 year . Kyivproject 2002.
4. Project materials of building development of Chreshchatic str. 1949. O.Vlasov, A.Dobrovolskij, V.Yelizarov, A.Zavarov, A.Malinovskij, B.Prymak.
5. Magazine “A.C.C.”, 1998 Kyiv.
6. Personal memoirs.

Oleksandr Chmel*Asistent**of Department of Architecture Foundation and Architectural Design
KNUCA*

kchmel.od@knuba.edu.ua.

orcid.org/0009-0008-6750-9916

**PROBLEMS OF FORMING ALL-CITY PUBLIC COMMUNITY CENTRE OF
KYIV AS AN EXAMPLE BY CHRESHCHATIC STREET**

© Chmel O.D., 2026

Annotation. *Kyiv- is one of all-known and oldest towns of Europa, like Rome and Athens with their Forum and Acropolis. There is archaeological evidence of beginning it population near 6000 years ago. But it is the young city, because it was formed by united of 12 mountains with it, settlements in second part of XIX century in one urbanistic whole. In that time in Khreshchata valley, was formed public-trade and cultural-administration center Khreshchatic, which united all odd parts of city and acquired function of Forum and Acropolis. The article summarizes the main problems of forming all-situ public community center of Kyiv according to changes of public- stages of development as an example by Chreshchatic street.*

Keywords. *All - city public community center, public- political and planning functions of city center, Chreshchatic street.*